

Η ΠΑΤΡΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑΤΩΝ
ΤΟΥ «ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΤΩΝ ΝΤΕΛΙΚΑΤΩΝ ΕΡΑΣΤΩΝ»*

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΗΣ ΑΝΘΟΛΟΓΙΑΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ

Α'

Στά 1790 ὁ Ρήγας τυπώνει στὴ Βιέννη τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», συλλογὴ ἑξὶ μεταφρασμένων ἀπὸ τὰ γαλλικὰ διηγημάτων, στὸ κείμενο τῶν ὁποίων παρεμβάλλει 13 στιχοῦργήματα¹.

* Ἡ πρώτη μου αὐτὴ ἐργασία δὲν θὰ εἶχε πραγματοποιηθῆ χωρὶς τὴ βοήθεια τῶν καθηγητῶν μου κ.κ. Λίνου Πολίτη καὶ Ἀποστόλου Βακαλοπούλου. Ὁ κ. Βακαλόπουλος εἶχε τὴν εὐγενικὴ καλοσύνη νὰ μοῦ παραχωρήσῃ τὸ πολύτιμο ἀντίγραφο τοῦ χειρογράφου Γραμματικῆ καὶ ὁ κ. Πολίτης τὴν ἀνεξάντλητη προθυμία ἀλλὰ καὶ ὑπομονὴ νὰ μὲ χειραγωγῆσῃ σὲ ὅλη τὴν πορεία τῆς ἔρευνας. Στους δύο καθηγητές μου, στους ὁποίους ἐπιπλέον ὀφείλω καὶ τὴν ἐξεύρεση μερικῶν σπάνιων — γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ τουλάχιστον — βοήθημάτων, ἐκφράζω καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὴν εὐγνωμοσύνη μου. Σὲ ὅλα τὰ στάδια αὐτῆς τῆς ἐργασίας μὲ παραστάθηκαν ἐπίσης καὶ οἱ συνάδελφοί μου Ἑλένη καὶ Κυριάκος Τσαντσάνογλου. Τους εὐχαριστῶ θερμὰ, καθὼς καὶ ὅλους τοὺς ἄλλους πού — ὅπως ἀναφέρω καὶ στίς σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν — μὲ βοήθησαν κατὰ ποικίλο τρόπο σὲ πλεῖστα ὅσα μικρὰ ἴσως ἀλλὰ καίρια ζητήματα.

1. Ἀνατυπώσεις τοῦ βιβλίου ἔγιναν στὰ 1869 καὶ 1876 (βλ. Α. Ι. Βρανούση, Ρήγας, Βασικὴ Βιβλιοθήκη 10, Ἀθ. 1953, σ. 131). Πλήρῃ βιβλιογραφικὴ περιγραφή τῆς πρώτης ἐκδόσεως (στὰ λίγα γνωστὰ ἀντίτυπα τῆς ὁποίας ἄς προστεθῆ καὶ ἓνα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης) βλ. στους Legrand, Bibl. Hell. 18ος αἰ., τόμ. Β', σ. 512-514 (ἀρ. 1257), Αμ. Dascalakis, Les oeuvres de Rhigas Velestinlis, Παρίσι 1937, σ. 9, καὶ Βρανούση, ἔ.ἀ., σ. 125, ὁ ὁποῖος ἐπανεκδίδει ὅλα τὰ στιχοῦργήματα, ὀλόκληρο τὸ 5ο διήγημα καὶ μεγάλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ 1ο, 2ο, 4ο καὶ 6ο (σ. 133-198).

Ὁλόκληρο τὸ ἔργο σωζόταν καὶ σὲ χειρόγραφο, πού σήμερα ὅμως ἀγνοεῖται ἢ τύχη του. Δὲν ἦταν πάντως αὐτόγραφο τοῦ Ρήγα (Βρανούση, ἔ.ἀ., σ. 132). Σὲ χειρόγραφο πρᾶξι δίδεται χωριστὰ καὶ ἓνα μόνο ἀπὸ τὰ διηγήματα τῆς μετάφρασεως τοῦ Ρήγα· ἀλλὰ, ὅσο γνωρίζω, δὲν εἶχε ὡς τώρα προσεχτῆ, στὴν Ἑλλάδα τουλάχιστον, ἢ σχετικὴ πληροφορία τοῦ C. Litzeica, Biblioteca Academiei Române, Catalogul manuscrisurilor grecești, Βουκουρέστι 1909, σ. 514. Στὴν περιγραφή πού κάνει τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου 753 (198) τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ρουμνικῆς Ἀκαδημίας διαβάζουμε: «Φύλλ. 27-40. Τὸ πρῶτον ἀμόρι. Διήγημα στὰ ἑλληνικὰ μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ γαλλικά. Inc.: Ἀναμεταξὺ εἰς τὰ ἀξιοθαύμαστα καὶ περιεργὰ θεάματα τοῦ Παρισίου...». Εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ 5ου διηγήματος τοῦ «Σχολεῖου». Τὸ χφ κατὰ τὸν Litzeica εἶναι τοῦ 19ου αἰώνα. (Τὸν κατάλογο τοῦ

Ἀπὸ τὰ δύο προβλήματα πατρότητας ποὺ ἔθετε ἡ προδρομικὴ στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς διηγηματογραφίας μετάφραση τοῦ Ρήγγα¹, τὸ πρόβλημα τῶν πρωτότυπων διηγημάτων λύθηκε τὸ 1946 ἀπὸ τὸν Ι. Α. Θωμόπουλο, ποὺ βρῆκε τὰ πρότυπα μερικῶν «ἱστοριῶν» τοῦ Ρήγγα στὴν πολυτομὴ σειρά «Les Contemporaines...» τοῦ Γάλλου συγγραφέα Nicolas - Edme Restif de la Bretonne². Τελευταῖα μάλιστα ὁ καθηγητὴς Ἄπ. Δασκαλάκης προσδιόρισε ὅτι καὶ τὰ ἔξι διηγήματα τοῦ «Σχολείου» εἶναι διαλεγμένα ἀπὸ τοὺς τέσσερις πρώτους τόμους τοῦ ἔργου τοῦ Restif³. Ἡ πατρότητα ὅμως τῶν ποιητικῶν μερῶν παραμένει ἀντιλεγόμενη: Εἶναι μεταφράσεις στίχων τοῦ γαλλικοῦ κειμένου, πρωτότυπα ποιήματα

Litizica εὐτύχησα νὰ τὸν βρῶ καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, στὴν πλουσιότατη σὲ ρουμανικὰ βιβλία ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη τοῦ κ. Κλ. Τσοῦρκα. Τὸν χρησιμοποίησα μὲ τὴ βοήθεια τῆς κόρης του δ. Δ. Τσοῦρκα. Ὅπου ἄλλοῦ χρειάστηκα νὰ δῶ ρουμανικὰ κείμενα, τὴ μετάφρασή τους τὴν ὀφείλω στὴ δ. Μ. Καραγιάννη).

1. «Μονομιᾶς ὁ Ρήγγας προωθεῖ ἐξαιρετικὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία καὶ εἰδικότερα τὴ λογοτεχνία»: Κ. Θ. Δ η μ α ρ ᾶ ς, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἸΑΘ. 1964, σ. 168.

2. Ι. Α. Θ ω μ ὀ π ο υ λ ο υ, Τὸ πρότυπο τοῦ «Σχολείου τῶν ντελικιάτων ἔραστῶν», Ν. Ἐστία 48 (1950) 1028-1038 καὶ Τοῦ Ἰ δ ι ο υ, L'original de l'«École des amants délicats» de Rhigas Veletinlis, BNJb 19 (1949) 1-12. Προηγήθηκε ἀνακοίνωση τοῦ Θωμόπουλου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (βλ. Πρακτικὰ Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, ἔτος 1946, τόμ. 21, ἸΑΘ. 1950, σ. 251). Γιὰ τὸν Γάλλο συγγραφέα καὶ τὸ ἔργο του βλ. πρόχειρα τὴν ἑλληνικὴ δημοσίευση τοῦ Θ ω μ ὀ π ο υ λ ο υ, σ. 1031-1032, Β ρ α ν ο ῦ σ η ς, ἔ.ἄ., σ. 129-130 καὶ Ἄ π. Β. Δ α σ κ α λ ᾶ κ η ς, Μελέται περὶ Ρήγγα Βελεστινῆ, ἸΑΘ. 1964, σ. 326-328, ὅπου παρατίθεται καὶ ξένη βιβλιογραφία.

3. Ἄ π. Β. Δ α σ κ α λ ᾶ κ η ς, ἔ.ἄ., σ. 325, ὁ ὁποῖος σημειώνει σὲ ποῦν τόμο τοῦ ἔργου τοῦ Restif ἀνήκει καθένα ἀπὸ τὰ διηγήματα ποὺ μετέφρασε ὁ Ρήγγας. Ἡ ἀκριβὴς παραπομπὴ στὶς σελίδες τοῦ γαλλικοῦ κειμένου εἶναι: Les contemporaines ou aventures des plus jolies femmes de l'âge présent, recueillies par N. * * * * *, Λυψία 1780. Τόμ. Α'/Β'. Le nouveau Pygmalion ('Ὁ νέος Πυγμαλίων), 25-74. L'honneur éclipsé par l'amour ('Ἡ ἔκλειψις τῆς τιμῆς ἐξ αἰτίας τοῦ ἔρωτος), 263-278. Le garçon de boutique (Τὸ τζιράκι τοῦ ἐργαστηρίου), 279-332. Le petit Auvergnat ('Ὁ νέος ἐξωμερίτης), 421-466. Τόμ. Γ'/Δ'. La mort d'amour ('Ὁ ἐρωτικὸς θάνατος), 83-110. Le premier amour (Τὸ πρῶτον ἀμῶρι), 457-496. (Τὴν παραπομπὴ ὀφείλω στοὺς συναδέλφους κ.κ. Β. Ἀτσαλο καὶ Εὐδ. Τσολάκη, ποὺ εἶχαν τὴν καλοσύνη νὰ ψάξουν τοὺς τόμους Α'-Δ' τῆς πρώτης ἔκδοσης τῶν «Contemporaines» στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Παρισίων, γιὰ νὰ σημειώσουν τίς σελίδες τῶν ἔξι διηγημάτων καὶ νὰ μοῦ παραγγείλουν φωτοαντίγραφα τους).

Οἱ τέσσερις αὐτοὶ τόμοι ἐκδόθηκαν τὸ 1780. Πότε ὅμως ἔγιναν οἱ μεταφράσεις τοῦ «Σχολείου»; Ὁ Β ρ α ν ο ῦ σ η ς, Ρήγγας, σ. 123, πιστεύει ὅτι ἔχουν γίνεи στὴν Κωνσταντινούπολη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Ρήγγα στὴ Βλαχία, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1786.

τοῦ Ρήγγα ἢ φαναριώτικα στιχουργήματα σταχυολογημένα ἀπὸ χειρόγραφες ἀνθολογίες;

Σὲ χειρόγραφες ἀνθολογίες κυκλοφοροῦσε τότε ἀνώνυμα ἢ ἐπώνυμα τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ποιητικῆς παραγωγῆς τῶν Φαναριωτῶν. «Μετζιμουάζ»¹ ἢ «μισμαγιά»² ἦταν ἡ συνηθέστερη ὀνομασία αὐτῶν τῶν ἀνθολογιῶν, ποὺ κυκλοφοροῦσαν στὰ ἀστικά κέντρα τῆς φαναριώτικης κοινωνίας. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἡ συνήθεια τοῦ καταρτισμοῦ τέτοιων χειρόγραφων ἀνθολογιῶν ἦταν πολὺ διαδεδομένη κατὰ τὴν πεντηκονταετία πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση· μέσα σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἐξάλλου τοποθετοῦνται καὶ ὅσες μισμαγιές γνωρίζουμε σήμερα³.

Μὲ τὴν πρώτη ἐκδοχή, μὲ τὸ ἂν δηλαδὴ τὰ στιχουργήματα τοῦ «Σχολείου» ἀποδίδουν ἢ ὄχι ἀντίστοιχα ποιήματα ἢ τραγούδια τοῦ γαλλικοῦ κειμένου, εἶναι ἀλήθεια πὼς δὲν ἀσχολήθηκε καὶ πολὺ ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα. Κατὰ περιεργὸ τρόπο τὴν εἶχε ἐγκαταλείψει ἢ ἀποκλείσει, προτοῦ ἀνακαλυφθῆ τὸ πρότυπο τοῦ «Σχολείου», καὶ εἶχε στραφῆ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ πρὸς τὶς ἄλλες δύο ἐκδοχές. Ἡ ἀνεύρεση ἀργότερα τοῦ προτύπου δικαίωσε ἐκ τῶν ὑστέρων αὐτὴ τὴ σπουδὴ: Στὸ κείμενο τῶν ἑξι τουλάχιστον διηγημάτων ποὺ μετέφρασε ὁ Ρήγγας δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνον ἓνα στιχουργήμα, καὶ αὐτὸ δὲν ἔχει καμιά σχέση μὲ τοὺς στίχους τοῦ «Σχολείου»⁴.

Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ποίημα τῶν ἑξι ἱστοριῶν τοῦ Restif ἀνήκει στὸ διήγημα «Le premier Amour» (σ. 484-485) καὶ ἡ μόνη ἀντιστοιχία του μὲ τοὺς στίχους τοῦ βιβλίου τοῦ Ρήγγα εἶναι ὅτι περιέχεται, ὅπως

1. Βλ. Σκαρλάτου Δ. τοῦ Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις ἢ περιγραφή τοπογραφικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ ἱστορικὴ... , τόμ. Γ', Ἀθ. 1869, σ. 599.

2. Βλ. Διάφορα ἠθικά καὶ ἀστεῖα στιχουργήματα... ἐκδοθέντα ὑπὸ Ζήση Δαούτη... , Βιέννη 1818, σ. 5. Ἡ λέξη μισμαγιά εἶναι τούρκικη, ἀπὸ τὸ meşmaia, καὶ σημαίνει ἀνθολογία, συλλογή. «Ἀκούεται καὶ σήμερα ἐκ στόματος μικρασιατικῶν προσφύγων» σημείωνε ὁ Ν. Α. Βέης, Ἡ ἀνθολογία τοῦ Ζήση Δαούτη τοῦ Θεσσαλοῦ, ἐφ. Πρωία, 14.6.1942.

3. Γιὰ τὶς χειρόγραφες ποιητικὲς ἀνθολογίες καὶ τὰ ἀνώνυμα κυρίως φαναριώτικα στιχουργήματα βλ. A r i a d n a C a m a r i a n o, Influența poeziei lirice neogrecești asupra celei românești..., Βουκουρέστι 1935, σ. 5-10. Τῆς Ἰδίας, Λατικά τραγούδια καὶ φαναριώτικα στιχουργήματα Ἑλλήνων καὶ Ρουμάνων τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος, Λαογραφία 18 (1959) 94-112. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Προϋποθέσεις καὶ δοκιμὲς τοῦ ἑλληνικοῦ ρομαντισμοῦ, Ἀθ. 1947, σ. 12-21. Α. Ι. Βρανούση, Ρήγγας, σ. 204-213. Τοῦ Ἰδίου, Οἱ πρόδρομοι, ΒΒ 11, Ἀθ. 1955, σ. 65-69. Τοῦ Ἰδίου, Ἀνθολογία νεοελληνικῆ, Συμπληρ. Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Λίνου Πολίτη, Ποιητικὴ Ἀνθολογία, βιβλίο Δ', Οἱ Φαναριώτες καὶ ἡ Ἀθηναϊκὴ σχολή, Ἀθ. 1966, σ. 33-38 καὶ 224.

4. Ἐς σημειωθῆ ἀκόμη ὅτι τὰ στιχουργήματα τοῦ «Σχολείου» δὲν εἶναι ἔμμετρη ἀπόδοση πεζῶν κομματιῶν τοῦ γαλλικοῦ κειμένου, ὅπως π.χ. τὰ τραγούδια τῆς «Βοσκοπούλας τῶν Ἀλπεων» (βλ. παρακάτω σελ. 400, σημ. 4).

καὶ οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς, μέσα σὲ ἐρωτικὸ «ραβάζι». Παραθέ-
τουμε τὸ ποίημα ὀλόκληρο:

J'aurais pu t'oublier, et mon cœur infidelle
À faux t'aurait promis une flâme éternelle!
Non, non, fille chérie, et tu ne le crois pas;
C'est pour toujours qu'on aime, en aimant tes appas.
L'ardeur que je montrai, cette soirée heureuse,
Où je t'ouvris mon cœur, parut-elle douteuse?
Ah! charmante Jeannette, elle te persuada;
Ce fut la vérité, qui vers moi te guida;
Tu fus tendre à ton tour, en croyant être aimée:
Va, si tu crus l'amour, il ne t'a pas trompée.
Je veux braver pour toi l'implacable fureur
De ce frère barbare, auteur de mon malheur:
Dans peu tu me verras abjurant ma faiblesse,
Oser, même à ses yeux, te jurer ma tendresse¹.

Πρώτος, ὅσο γνωρίζω, ὁ Ἡλ. Βουτιεριδης ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι φαναριώτικα στιχουργήματα «περιελήφθησαν εἰς τὸ μυθιστόρημα Ἐπιτομή τῶν νεοελληνικῶν ἐραστικῶν» τὸ μεταφρασθὲν ἐκ τῆς γαλλικῆς ὑπὸ τοῦ Ρήγα Βελεστινλή» ταυτόχρονα πάντως διατύπωνε καὶ τὴν τολμη-
ρή, ὅπως λέγει, ὑπόθεση ὅτι «ἐκ τόσων ποιημάτων, τὰ ὅποια κατεχωρή-
θησαν εἰς τὸ Ἐπιτομή...», μερικὰ πιθανὸν νὰ εἶναι τοῦ Ρήγα...»².

Ἡ ἐκδοχὴ ὅμως ὅτι ὁ Ρήγας ἀντλήσε ἀπὸ τὴν ποιήση τῶν χειρό-
γραφῶν ἀνθολογιῶν ὑποστηρίχθηκε συστηματικότερα ἀπὸ τοὺς ἀδελφοὺς
Καμαριανοῦ. Ἡ Ἀρ. Καμαριανοῦ παρατηροῦσε τὸ 1935³ ὅτι, ἐφόσον τὰ
στιχουργήματα τῶν Φαναριωτῶν κυκλοφοροῦσαν συνήθως ἀνώνυμα σὲ
χειρόγραφα ἀνθολογίες, ὁ καθένας μποροῦσε νὰ οἰκιοποιηθῆ τὰ ἀδέσπο-
τα αὐτὰ προϊόντα καὶ νὰ τὰ παρουσιάσῃ γιὰ δικά του. Ἐτσι ἐξηγοῦσε

1. Μὲ τὸ ἀν ὑπάρχουν ἢ ὄχι παρέμβλητοι στίχοι καὶ στὸ γαλλικὸ κείμενο ἀσχολήθηκε ὁ Θ ω μ ὀ π ο υ λ ο ς στὴν ἐλληνικὴ δημοσίευσή του (Τὸ πρότυπο... , σ. 1035). Στούς ἐλάχιστους ὅμως τόμους τῶν «Contemporaines» ποὺ μπόρεσε νὰ βρῆ στὴν Ἀθήνα, δὲν εἶχε ἀναγνωρίσει τὰ πρότυπα ὅλων τῶν διηγημάτων τοῦ «Ἐπιτομή». Σημείωσε πάντως ἀπὸ τοὺς τόμους ποὺ εἶχε δεῖ ὅτι καὶ στὸ γαλλικὸ κείμενο παρεμβάλλονται ἐρωτικοὶ στίχοι, ἀλλὰ ὅτι «δὲν ὑπάρχει ἀκριβὴς ἀντιστοι-
χία στὸ ζήτημα αὐτὸ μεταξὺ κειμένου τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ γαλλικοῦ προτύπου του». Ἀργότερα ὁ Δ α σ κ α λ ἄ κ η ς, Μελέται περὶ Ρήγα... , σ. 328-329, ἀπὸ παραδρομῆ, φυσικὰ, σημείωνε ὅτι στὸ κείμενο τῶν διηγημάτων ποὺ μετέφρασε ὁ Ρήγας δὲν ὑπάρχουν στιχουργήματα ἐρωτικὰ ἢ ἄλλου εἶδους.

2. Ἡ λ. Π. Β ο υ τ ι ε ρ ἰ δ η, Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τόμ. Β', ἈΘ. 1927, σ. 100 καὶ 108. Πρβ. καὶ Τ ο ῦ Ἰ δ ι ο υ, Σύντομη Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἈΘ. 1933, σ. 245 καὶ 259. Τῆ γνώμη τοῦ Βουτιεριδῆ πρόσεξε ὁ Ἀ π. Δ α σ κ α λ ἄ κ η ς, Ν. Ἐστία 24 (1938) 1076.

3. Α. C a m a r i a n o, Influența poezie lirice neogrecești... , σ. 9-10.

καὶ τὴν παρουσία ἑνὸς ἀριθμοῦ κοινῶν ποιημάτων στὰ ἔργα τῆς ἐποχῆς («Σχολεῖον...»), «Ἐρωτος ἀποτελέσματα», «Νέος Ἐρωτόκριτος» καὶ «Διάφορα ἠθικὰ καὶ ἀστεῖα στιχουργήματα».

Τὸ βιβλίον «Ἐρωτος ἀποτελέσματα» — ἡ πρώτη ἴσως συλλογὴ νεοελληνικῶν διηγημάτων¹ — τυπώθηκε χωρὶς ὄνομα συγγραφέα δυὸ χρόνια μετὰ τὸ «Σχολεῖον» (Βιέννη 1792). Πλημμυρισμένο καθὼς εἶναι ἀπὸ στιχουργήματα ποὺ ἀνήκουν στὸ χαρακτηριστικὸ εἶδος τοῦ φαναριώτικου ποιήματος ἢ τραγουδιοῦ, ἀποτελεῖ παράλληλα καὶ ἐντυπῆ ποιητικὴ ἀνθολογία, ποὺ διαθέτει μάλιστα στὸ τέλος καὶ ἀλφαβητικὸ εὑρετήριο τῶν τραγουδιῶν τῆς². Ἡ ἀνωνυμία τοῦ συγγραφέα καὶ τὰ παρέμβλητα στιχουργήματα δημιουργοῦσαν καὶ γιὰ τὸ «Ἐρωτος Ἀποτελέσματα» προβλήματα ἀνάλογα μὲ τοῦ «Σχολεῖου». Ἐδῶ ὅμως ἡ λύση τῶν προβλημάτων προχώρησε μὲ ἀντίστροφη σειρά. Ἐνῶ γιὰ τὰ ποιητικὰ μέρη ἐπικρατεῖ ὁμοφωνία, συζητεῖται ἀκόμη ἡ πατρότητα τοῦ πεζοῦ κειμένου³. Ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς πάντως στοὺς ὁποίους κατὰ καιροὺς ἀποδόθηκε τὸ ἔργο, ὁ Ἄθ. Ψαλίδας συγκεντρώνει τὶς γνώμες τῶν περισσότερων ἐρευνητῶν καὶ μερικὲς ἰσχυρὲς μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς του⁴.

Μὲ τὰ παρεμβαλλόμενα ὅμως στιχουργήματα, ποὺ ἀνέρχονται στὸν ἀριθμὸ τῶν 135, τὰ πράγματα εἶναι πιὸ ξεκαθαρισμένα. Γιὰ τοὺς κοινούς βέβαια μεταξὺ «Σχολεῖου» καὶ «Ε.Α.» στίχους ὑπῆρξαν δισταγμοὶ ἀπόψεις (δανεισμὸς ἀπὸ τὴν ἴδια πηγὴ, τὶς μισμαγίες, ἡ ἀντιγραφή τῶν ποιημάτων τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο;), ποὺ ἦταν ἀπόηχοι τῶν ἀντίστοιχων θέσεων στὴ διαμάχη γιὰ τὴν πατρότητα τῶν τραγουδιῶν τοῦ «Σχολεῖου»· γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους ὅμως στίχους τοῦ «Ε.Α.» κανεὶς σχεδὸν δὲν ἀρνεῖται ὅτι εἶναι φαναριώτικα στιχουργήματα ποὺ προέρχονται ἀπὸ χειρόγραφα ἀνθολογίας⁵.

1. Βλ. Ἡλ. Π. Βουτιερίδη, *Σύντομη ἱστορία*, σ. 260.

2. Βλ. Α. Γ. Βρανούση, *Ρήγας*, σ. 207-247.

3. Βλ. Κ. Α. Παπαχρίστου, *Τὸ βιβλίον «Ἐρωτος ἀποτελέσματα» καὶ ὁ Ψαλίδας*, Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Γ. Ἀμαντον, Ἄθ. 1940, σ. 393-401. Πρβ. καὶ Βρανούση, ἔ.ἀ., σ. 203.

4. Βλ. Σ. Δ. Κρίνου, Ἐπιτάφιος Ψαλίδας, *Ἔστις 7 (1879) 146*. Α. Camariano, ἔ.ἀ., σ. 9, σημ. 3 καὶ Κ. Α. Διαμάντη, Ὁ Ἄθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖον του, *Δ. Γ. Ε. Ε. 14 (1960) 562*, ἀρ. 72.

5. Ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἀπόπειρα τοῦ Κ. Α. Παπαχρίστου, ἔ.ἀ., σ. 402-408, νὰ ἀποδώσῃ μὲ κριτήρια κοινῶν θεμάτων καὶ ἐκφραστικῶν τρόπων μερικὰ ἀπὸ τὰ ποιήματα τοῦ Ε.Α. σὲ γνωστὸς φαναριώτες στιχουργούς. Μιὰ τέτοια προσπάθεια ὅμως στὸ ἴδιον μῖα ποιητικὴ παραγωγὴ θεματογραφικὰ καὶ φραστικὰ κομφορμιστικῆς, καὶ μάλιστα σὲ βαθμὸ ποὺ πολλὰ φορὲς τὸ ἕνα ποίημα νὰ μοιάζῃ μὲ παραλλαγὴ τοῦ ἄλλου, ἦταν καταδικασμένη νὰ μὴν ἀποφέρῃ ἀποτελέσματα. Πολύτιμη ὅμως παραμένει ἡ ἐπισήμανση ἀπὸ τὸν Παπαχρίστο (σ. 402) τῆς μαρτυρίας τοῦ Κ. Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, *Γραμματικῶν ἢ ἐγκυκλίων παιδευμάτων βιβλία Δ', τόμ. Α'*, Βιέννη 1817, σ. 299, ὅτι «ἔχομεν... ἄσματα... τοῦ ἀειμνήστου Πρωτοψάλτη Ἰακωβάκη... εἰς τὸν Ἐλεφικόν (= Ἡθικόν) Ἐπίπουν» καὶ εἰς τὸ «Ἐρωτος Ἀποτελέσματα». (Πρβ. Μ. Γ. Γεδεών, *Φαναριώτικὰ Ὑπομνήματα*, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 3 [1882] 377*, Βουτιερίδη, *Ἱστορία*, τόμ. Β', σ. 101 καὶ Παπαχρίστου, ἔ.ἀ., σ. 397, σημ. 2).

Γιὰ τὰ κοινὰ ποιήματα τῶν δύο αὐτῶν ἔργων¹ ἡ Καμαριανοῦ δὲν ἀπέκλειε τὴν ἀντιγραφὴ τῶν στιχουργημάτων τοῦ ἑνὸς ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἀλλὰ ἔβρισκε πρὸ πιθανὸν νὰ εἶχαν μπροστά τους καὶ οἱ δύο συγγραφεῖς μιὰ κοινὴ πηγὴ καὶ συγκεκριμένα τὶς ἀνώνυμες ἀνθολογίες. Ἐκεῖνο ποὺ τὴν ἔκανε νὰ πιστεῦν αὐτὸ τὸ πράγμα ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι μερικὰ ἀπὸ τὰ κοινὰ ποιήματα βρίσκονται καὶ στὴν ἀνθολογία τοῦ Δαούτη, γιὰ τὰ στιχουργήματα τῆς ὁποίας ὁ ἴδιος ὁ ἀνθολόγος λέγει στὸν πρόλογο του ὅτι τὰ πῆρε ἀπὸ μισμαγιὰς φίλων του.

«Ἐἰς Ἰάσιον καὶ Βουκουρέστιον εὐρισκόμενος πρὸ χρόνων ἤδη ἰκανῶν ἐσυναξα ἀπὸ διάφορα καταστιχάκια (κοινῶς μισμαγιὰ λεγόμενα) τῶν φίλων μου διάφορα στιχουργήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποφάσισα... νὰ τυπώσω ὅσα βλέπετε εἰς τὸ παρὸν βιβλιάριον...». Ἔτσι προλογίζει (σ. 5) ὁ Ζήσης Δαούτης τὴν ἀνθολογία ποὺ ἐξέδωσε μετὰ τὸν τίτλο «Διάφορα ἠθικὰ καὶ ἀστεῖα στιχουργήματα...» στὴ Βιέννη τὸ 1818 καὶ ποὺ περιέχει κυρίως φαναριώτικα στιχουργήματα, διδακτικὰ καὶ ἑραυτικά, ἀλλὰ καὶ μεταφράσεις ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καὶ μιὰ σειρά καθαρὰ δημοτικῶν διστίχων².

Μὲ φαναριώτικα τραγούδια εἶναι διανθισμένοι καὶ ὁ δίτομος «Νέος Ἐρωτόκριτος» ποὺ ἐκδίδει ὁ Διονύσιος Φωτεινὸς τὴν ἴδια χρονιά (καὶ στὴν ἴδια πόλη) μετὰ τὴν ἀνθολογία τοῦ Δαούτη. Πρόκειται γιὰ μεταφορὰ τοῦ κρητικοῦ ἔργου στὸ πνεῦμα, στὴ γλώσσα καὶ στὴ στιχουργία τῆς ἐποχῆς. Ὁ συγγραφέας ξεχωρίζει—ὄχι πάντοτε—τὰ στιχουργήματα ποὺ δὲν εἶναι δικὰ του μετὰ τὸ χαρακτηρισμὸ «ξένον»³. Ἡ ἀσφαλέστερη ὁμῶς ἔνδειξη ὅτι καὶ ὁ Φωτεινὸς ἀντλεῖ ἀπὸ τοὺς ἀδέσποτους στίχους τῶν χειρόγραφων ἀνθολογιῶν βρίσκεται στὰ δύο κοινὰ τραγούδια τοῦ βιβλίου του καὶ τῆς ἀνθολογίας Δαούτη⁴.

Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς ἐπανελάβε στὰ 1938 ὁ Ν. Καμαριανὸς⁵ καὶ μεταπολεμικὰ ἡ ἴδια ἡ Ἀρ. Καμαριανοῦ⁶, ἀλλὰ δὲν τὶς εἶχε ἢ δὲν τὶς ἔλαβε ὑπόψιν του ὁ Ἀπ. Δασκαλάκης, κύριος ὑποστηρικτὴς τῆς πατρότητος τοῦ Ρήγα στὰ ἔμμετρα χωρία τοῦ «Σχολείου», ὅταν ἐξέδωσε τὸ 1937 στὸ Παρίσι τὰ δύο του βιβλία «Rhigas Veletinlis» καὶ «Les

1. Βλ. τὸν πίνακα στὴν σελ. 411.

2. Βλ. Ν. Α. Βέη, Ἡ ἀνθολογία τοῦ Ζήση Δαούτη, καὶ Α. Ι. Βρανοῦση, Οἱ πρόδρομοι, σ. 69-77.

3. Βλ. Α. Camariano, Influenta, σ. 12, σημ. 4.

4. Πρβ. Δαούτη, σ. 62 ~ Ν. Ε., τόμ. Β', σ. 135-136 καὶ Δαούτη, 106 ~ Ν. Ε., Α', 34-35. Τὰ σημείωσε ἡ Καμαριανοῦ, ἔ.ά., σ. 12, σημ. 5.

5. Ν. Camariano, Contributions à la bibliographie des œuvres de Rigas Veletinlis, Balcania 1 (1938) 215-216.

6. Ἀρ. Καμαριανοῦ, Λαϊκὰ τραγούδια καὶ φαναριώτικα στιχουργήματα, σ. 101. Βλ. καὶ τὴ βιβλιοκρισία Τῆς Ἰδίας γιὰ τὴν ἀνακοίνωση Θωμοπούλου στὴ Revue des études sud-est-européennes 2 (1964) 318, ὅπου ὁμῶς ἔχει ὑπόψιν τῆς μόνο τῆ γαλλικῆ δημοσίευσιν, στὴν ὁποία ὁ Θωμόπουλος δὲν θίγει τὸ θέμα τῶν στιχουργημάτων. (Τῆ βιβλιοκρισία αὐτὴ μοῦ τὴν ὑπέδειξε ὁ συνάδελφος κ. Σπ. Ἀσδραχᾶς).

oeuvres de Rhigas Velestinlis». Ἔτσι, στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά¹, σχολιάζοντας τὴν εὐλογία συσχέτιση ἀπὸ τὸν Ἡλ. Βουτιερίδη τῶν στιχουργημάτων τοῦ «Σχολείου» μὲ τὰ φαναριώτικα ποιήματα ἐνὸς «μετζμουά» ποῦ μνημόνευε ὁ Σκ. Βυζάντιος², ἔβρισκε πῶς δὲν ὑπῆρχε κανένα στοιχεῖο ποῦ νὰ ἀποδεικνύη ὅτι ὁ Ρήγας εἶχε ἐνσωματώσει στὸ ἔργο του στίχους ποῦ κυκλοφοροῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ποῦ δὲν ἦταν δικοὶ του. Ἐπανῆλθε ὅμως κατηγορηματικότερος μετὰ ἕνα χρόνο, γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ στὸ Ν. Καμαριανό³. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι κανένα στιχούργημα τῶν «Ντελικάτων ἐραστῶν» δὲν περιλαμβάνεται στὰ ποιήματα ποῦ εἶχε διασώσει ἀπὸ τὴ χειρόγραφη ἀνθολογία ὁ Βυζάντιος, ὑποστήριζε ὅτι, ἐφόσον τὰ ποιήματα τοῦ «Σχολείου» δὲν ἀνευρίσκονταν σὲ ἀνθολογίες γραμμένες πρὶν ἀπὸ τὸ 1790, οἱ ἐρευνητὲς ἦταν ὑποχρεωμένοι, «μέχρι ρητῆς ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου», νὰ τὰ θεωρήσουν ὡς πρωτόλεια τοῦ Ρήγα. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους ἀντέκρουε τὴν ἀπόψη τῆς Ἀρ. Καμαριανοῦ ἦταν οἱ ἐξῆς:

1. Τὸ «Ἐρωτος ἀποτελέσματα» καὶ τὰ ἔργα τῶν Δ. Φωτεινοῦ καὶ Ζ. Δαούτη, ποῦ ἐκδόθησαν τὸ πρῶτο δύο καὶ τὰ ἄλλα εἴκοσι ὀκτῶ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ «Σχολεῖον», ἦταν φυσικὸ νὰ ἀντλήσουν ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Ρήγα.

2. Ἡ μαρτυρία τοῦ Δαούτη ὅτι χρησιμεποίησε ὑλικὸ ἀνθολογιῶν δὲν ἀποδεικνύει τίποτε, «διότι κατὰ τὰ εἴκοσι ὀκτῶ χρόνια ποῦ εἶχον μεσολαβῆσει ἦτο δυνατότατον καὶ τὰ ποιήματα τῶν Ἐραστῶν νὰ ἔχουν περιληφθῆ εἰς χειρογράφους ἀνθολογίας, πρᾶγμα» ἄλλωστε «συνηθέστατον κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην».

Στὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα αὐτά, ποῦ κλόνιζαν τὴν ὑπόθεση τῶν ἀδελφῶν Καμαριανοῦ, ὁ Α.Ι. Βρανούσης θὰ προσθέσῃ ἀργότερα ὅτι ἡ ἀνθολογία τοῦ Δαούτη περιλαμβάνει καὶ ἄλλα στιχουργήματα, ποῦ, εἴτε τὰ πῆρε ὁ Δαούτης μέσω χειρόγραφων ἀνθολογιῶν εἴτε ὄχι, προέρχονται πάντως ἀπὸ ἔντυπα⁴. Ἡ ἄψογη ὅμως ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ἀπ. Δασκαλάκη φαίνεται ὅτι ὑπονομευόταν ἀπὸ αὐτὴν τὴ «μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου» ὀρθότητά της. Χωρὶς νὰ παραγνωρίζουν τίς ἀπόψεις του οἱ ἄλλοι μελετητὲς, ἐπέμεναν νὰ μὴν προσγράφουν, ἐξ ὀλοκλήρου τουλάχιστον, τοὺς στίχους τοῦ «Σχολείου» στὸν Ρήγα. Ἡ πρώτη μάλιστα ἐκδοσις τῆς «Ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας» τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ ἐπισημοποίησε τὸ 1948 τὸ ἀμείωτο κύρος τῆς ἐλκυστικῆς ἐκδο-

1. Σελ. 46, σημ. 1.

2. Ἡ Κωνσταντινούπολις, τόμ. Γ', σ. 599-605.

3. Ν. Ἐστία 24 (1938) 1076.

4. Α. Ι. Βρανούσης, Ρήγας, σ. 204.

χῆς τῶν μισμαγιῶν¹, τὸ ὅποιο θὰ ἀναγνωρίση ὡς ἓνα σημεῖο καὶ ὁ Λ. Ι. Βρανούσης στὴ βασική του ἐργασία γιὰ τὸν Ρήγα μερικὰ χρόνια ἀργότερα².

Ὁ τελευταῖος προώθησε σημαντικὰ τὴν ἔρευνα τοῦ θέματος ξεκινώντας ἀπὸ ἐνδείξεις τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου πού συνηγοροῦν ἄλλοτε ὑπὲρ τῆς παρουσίας πρωτότυπων στίχων καὶ ἄλλοτε ὑπὲρ τῆς μεταφορᾶς ξένων καὶ πού ἐπικουροῦνται τελικὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα καινούρια στοιχεῖα.

1. Ἐσωτερικὴ συνηγορία ὑπὲρ τῆς παρουσίας καὶ πρωτότυπων στίχων ἀποτελεῖ μιὰ ὑπόσημείωση σὲ ἓνα στιχουργήμα τοῦ βιβλίου³, πού πληροφορεῖ τὸν ἀναγνώστη τῆς ἐποχῆς ὅτι «ὁμοιοκαταληκτεῖ ὁ πρῶτος στίχος μὲ τὸν ἔβδομον, ὁ δὲ τέταρτος μὲ τὸν ὄγδοον». Ἄν ὁ Ρήγας εἶχε μεταφέρει γνωστὸ λαϊκὸ τραγούδι τῆς ἐποχῆς, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ ἐπιστήση τὴν προσοχὴ στὴ στιχουργικὴ του τεχντροπία. Ἡ ἐνδειξη αὐτὴ, μαζὶ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μετέπειτα ποιητικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα καὶ εἰδικὰ τὰ τραγούδια τῆς «Βοσκοπούλας τῶν Ἄλπεων»⁴ δὲν ἀποκλείουν τὰ προγενέστερα αὐτὰ ποιητικὰ γυμνάσματα, κάνουν τὸν Βρανούση νὰ πιστεῦη ὅτι μερικοὶ τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς στίχους πού παρεμβάλλει ὁ Ρήγας στὸ «Σχολεῖον» εἶναι δικοὶ του.

2. Ἐνδειξη ἀντιθέτως τοῦ δανεισμοῦ ξένων στίχων ἀποτελεῖ ὁ τρόπος παρεμβολῆς τῶν ὀλιγόστιχων ἀπὸ τὰ στιχουργήματα τοῦ «Σχολεῖου»⁵, τὰ ὅποια κόβουν ἀπροσδόκητα φράσεις τοῦ κειμένου ἢ γιὰ νὰ παρεμβληθοῦν σχεδὸν συνειρμικὰ⁶ ἢ γιὰ νὰ ἐρθοῦν σὲ βοήθεια τοῦ μεταφραστῆ καὶ τῶν ἡρώων του, ὅταν αὐτοὶ θέλουν νὰ ἐκφράσουν ἑναρ-

1. Τόμ. Α', σ. 165: «Ἀνάμεσα στὰ πεζὰ περνοῦν κάθε τόσο καὶ κάποιοι στίχοι. Δὲν πιστεύω νὰ εἶναι τοῦ Ρήγα· ἔχουμε μᾶλλον τὴ φαναριώτικη παραγωγή χρησιμοπονημένη ἀπὸ τὸν μεταφραστὴ».

2. Λ. Ι. Βρανούσης, Ρήγας. Γιὰ τὰ στιχουργήματα τοῦ «Σχολεῖου» βλ. κυρίως σ. 203-207 καὶ 211-212.

3. Ἡ ὑπόσημείωση βρίσκεται στὴ σελ. 294 τῆς πρώτης ἐκδοσης καὶ ἀναφέρεται στὸ στιχουργήμα «Ἐγὼ πὼς εἶμαι δοῦλος δικός σου». Βλ. πρόχειρα Βρανούσης, ἔ.ἀ., σ. 186.

4. Ὁ Ρήγας μετέφρασε σὲ φαναριώτικο τροχαῖκό δεκαπεντασύλλαβο τὸ πεζὸ αὐτὸ ἀφήγημα τοῦ Marmontel. Τὰ τραγούδια ὅμως τῆς Βοσκοπούλας, πού κι' αὐτὰ στὸ γαλλικὸ κείμενο δὲν ἦταν ἔμμετρα, τὰ ἀπέδωσε σὲ ποικίλα μέτρα. Βλ. πρόχειρα Βρανούσης, ἔ.ἀ., σ. 291-301 καὶ 321-328.

5. Ἀπὸ τὰ 13 στιχουργήματα τοῦ «Σχολεῖου», 7 εἶναι σχετικῶς πολυστίχα καὶ τὰ ὑπόλοιπα 6 εἶναι δίστιχα (3) καὶ τετράστιχα (3).

6. Στὴ σελ. 281 τοῦ «Σχολεῖου» (α' ἐκδοση πάντοτε) ὁ Ρήγας ἀφήνει στὴ μέση τὴ φράση: «μὴν ἠμπορώντας πλέον νὰ ὑποφέρω τὸν ζωντανὸν χωρισμὸν τῆς», παρεμβάλλει τὸ τετράστιχο: «Ὁ χωρισμὸς κι' ἡ στέρησις...» καὶ κατόπιν συνεχίζει: «ἀπεφάσισα νὰ βάλω εἰς τὴν πρᾶξιν τὴν ἄδειαν ὅπου μὲ εἶχε δώσει νὰ τὴν γράφω».

γέστερα ἢ ἐπιγραμματικά (μέσα σὲ «ραββάσια» κυρίως) τὰ συναισθήματα τους¹. Ὁ Βρανούσης παρατήρησε ὅτι αὐτὸς ὁ τρόπος παρεμβολῆς ἐρμηνεύεται μόνο ἂν θεωρηθῇ ὡς ἀνάκληση στὴ μνήμη τοῦ ἀναγνώστη στίχων γνωστῶν τραγουδιῶν τῆς ἐποχῆς. Πράγματι, μερικά ἀπὸ τὰ μεμονωμένα αὐτὰ δίστιχα καὶ τετράστιχα ἀπαντοῦν, ἀλλὰ μόνο σὲ μεταγενέστερη παράδοση, στὴν ἀρχὴ ἰσάριθμων τραγουδιῶν². Τὴν παρατήρηση αὐτὴ περὶ μεταφορᾶς φαναριώτικων στιχοῦργημάτων ποὺ εἶχαν τὴ μορφή λαϊκοῦ τραγουδιοῦ τὴν ἐπεκτείνει ὁ Βρανούσης καὶ σὲ μερικά ἀπὸ τὰ πολύστιχα ποιήματα τοῦ «Σχολείου», ποὺ σὲ μεταγενέστερα μουσικά βιβλία βρίσκονται σημειωμένα με βυζαντινὴ παρασημαντικὴ³.

1. Ἡ ἀποφθεγματικὴ χρῆση εἶναι χαρακτηριστικὴ στίς σελ. 282-283: «Ψυχή μου Ἀνέτα . . . ἂν ἔχης περιέργειαν νὰ μάθης πῶς ζῶ, ζῶ, μὰ δὲν καταλαμβάνω / ἂν στὸν κόσμον εἶμ' ἀπάνω . . .». Βλ. καὶ σελ. 285. Ἡ λειτουργία γενικὰ τῶν μικρῶν στιχοῦργημάτων μέσα στὸ κείμενο τοῦ «Σχολείου» φαίνεται πῶς καθαρὰ στὴ σελ. 242: «Ὁ σφοδρὸς ἔρωτας ὅμως πρέπει ἀφεύκτως νὰ γνωρισθῇ, κατὰ τὸ νόημα τοῦ στίχου ποὺ λέγει: "Ἐρως ὅπου περισσεύσῃ δὲν εἶν' τρόπος νὰ κρυφθῇ, / ἢ στὰ λόγια ἢ στὸ ἦθος πρέπει νὰ φανερωθῇ».

2. Δύο χρόνια ἀργότερα, στὸ Ε.Α. τὸ δίστιχο «Ζῶ, μὰ δὲν καταλαμβάνω» εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐνὸς τραγουδιοῦ 40 στίχων καὶ τὸ «Τὴν ὥραν π' ἀξιόνομαι» εἶναι τὸ πρῶτο τετράστιχο ἐνὸς τραγουδιοῦ 16 στίχων. Τὸ δεύτερο βρίσκεται ὀλόκληρο καὶ στὴν ἀνθολογία τοῦ Δαούτη.

Ὁ Βρανούσης δὲν πρόσεξε ὅτι στὸ Ε.Α. φαίνεται νὰ ἀποτελοῦν ἐνιαῖο τραγούδι ἓνα ὄστιχο («Εἶς ὅ,τι κι ἂν στερήθηκα») ἀπὸ τὸ πρῶτο διήγημα τοῦ «Σχολείου» καὶ ἓνα ἄστιχο («Ὁ χωρισμὸς κι ἡ στέρησις») ἀπὸ τὸ πέμπτο διήγημα. Χωρίζονται βέβαια ἀπὸ τὴ φράση: «καὶ παύοντας ὀλίγον πάλιν ἄρχισαν», ἀλλὰ στὸ ἀλφαβητικὸ εὔρετήριο τῶν τραγουδιῶν ποὺ ὑπάρχει στὸ τέλος τοῦ βιβλίου σημειώνονται ὡς ἓνα τραγούδι. Ὡς ἐνιαῖο στιχοῦργημα ἀπαντοῦν καὶ στὴν ἀνθολογία τοῦ Δαούτη. Τὰ δύο αὐτὰ στιχοῦργήματα τὰ συγκόλλησε ἄραγε ἡ μεταγενέστερη χρῆση ἢ ὁ Ρήγας δὲν πῆρε μόνο τοὺς πρώτους στίχους τραγουδιῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ «ρεφρέν» τους; (Βλ. γιὰ ὅλα αὐτὰ τὸν πίνακα, ἐδῶ σελ. 411).

3. Ὅλα τὰ πολύστιχα στιχοῦργήματα τοῦ «Σχολείου» τὰ συναντοῦμε καὶ στὸ Ε.Α. Δυὸ ὅμως ἀπὸ αὐτὰ, τὸ «Πῶς βαστάς, καρδιά μ', θανμάζω» καὶ τὸ «Τίγα ξείρεις πὼς πεθαίνω» — σημειώνει ὁ Βρανούσης — βρίσκονται μετὰ τὴ μουσικὴ τους καὶ στὴ συλλογὴ τοῦ Ἀντ. Ν. Σιγάλα (Συλλογὴ ἐθνικῶν ᾠμάτων. . ., Ἀθ. 1880, σ. 236-238 καὶ 149-151). Τὸ δεύτερο μάλιστα τὸ ἔχει καταγράψει πολὺ νωρίτερα (1814-1815) ὁ Haxthausen (Neugriechische Volkslieder, Münster i. W. 1935, σ. 190).

Ἐνα ἄλλο, τὸ «Ἄν δὲν πονῆς κανένα», — προσθέτει ὁ Δασκαλάκης (Μελέται περὶ Ρήγα. . ., σ. 330) — τὸ ἔχει καταγράψει ὁ περιηγητὴς J. Hobhouse (A journey through Albania. . ., Λονδίνο 1813, τόμ. Β', σ. 1075).

Τέλος καὶ γιὰ τὸ «Ἐγὼ πὼς εἶμαι δοῦλος δικός σου», τὸ στιχοῦργημα δηλαδὴ ποὺ συγκεντρώνει τίς περισσότερες πιθανότητες νὰ εἶναι ποιητικὸ πρωτόλειο τοῦ

Στά συμπεράσματα του Βρανούση συνυπάρχουν ίσως οι αντικρουόμενες απόψεις Καμαριανού - Δασκαλάκη: εν τούτοις ή επιστροφή αυτή στην αρχική σύλληψη του Βουτιεριδῆ δὲν εἶναι προϊόν συμβιβασμοῦ. Ἡ ὡς τότε επιχειρηματολογία ὑπὲρ τῆς ἐκδοχῆς τῶν μισμαγιῶν εἶχε ἀσφαλῶς κλονιστῆ, ὅχι ὅμως καὶ ἡ ἴδια ἡ ἐκδοχή. Ὁ Βρανούσης οὐσιαστικὰ ἀνανεώνει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν ἐρμηνευτῶν πρὸς αὐτὴ μὲ μιὰ καινούρια επιχειρηματολογία ποὺ λαμβάνει ὑπόψη τῆς τῆς βάσιμες ἐπιφυλάξεις τοῦ Δασκαλάκη, ἀλλὰ καὶ ποὺ ταυτόχρονα προσάγει ἰσχυρὰ στοιχεῖα ἐναντίον τους, ὅπως τὸ γεγονός τῆς ἔστω καὶ μεταγενέστερης λειτουργίας τῶν στιχουργημάτων ὡς τραγουδιῶν.

Γιὰ τοὺς λίγους τουλάχιστον στίχους ποὺ τοὺς ξαναβρίσκουμε δυὸ χρόνια ἀργότερα στὸ «Ε.Α.» στὴν ἀρχὴ ὀλοκληρωμένων τραγουδιῶν, τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι πιά ἂν ἀπὸ τὸ ἓνα βιβλίο ἀντιγράφονται στὸ ἄλλο. Γιὰ νὰ ἐξηγήση κανεὶς τὴ διπλὴ καὶ διαφορετικὴ παρουσία τους πρέπει—ἔστερα ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Βρανούση—ἢ νὰ δεχτῆ ὅτι ἀνῆκαν σὲ τραγούδια ποὺ κυκλοφοροῦσαν πρὶν καὶ ἀπὸ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ «Σχολείου», ἢ νὰ ὑποθέσῃ ὅτι στὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε μεταξὺ τῶν δύο βιβλίων οἱ λίγοι αὐτοὶ στίχοι συμπληρώθηκαν καὶ ἔγιναν τὰ ὀλοκληρωμένα τραγούδια τοῦ «Ε.Α.». Ἡ νέα αὐτὴ ὑπόθεση, στὴν ὁποία ἐνδεχομένως θὰ κατέφευγαν οἱ ὑποστηρικτὲς τῆς πατρότητας τοῦ Ρήγα, δὲν μπορεῖ φυσικὰ νὰ ἀποκλειστῆ ὥστόσο εἶναι πολὺ λιγότερο πιθανὴ ἀπὸ ὅ,τι ἦταν ἡ προηγούμενη περίπτωσις τῆς ἀντιγραφῆς. Ἡ ἐγκατάλειψη ἐξἄλλου τῆς τελευταίας ἀρκεῖ καὶ μόνη τῆς γιὰ νὰ μᾶς ἀπομακρύνῃ ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴν πατρότητα τοῦ Ρήγα.

Ὁ ἀντίλογος τοῦ Δασκαλάκη¹ θὰ σταθῆ αὐτὴ τὴ φορὰ στὸ μειωκένημα τῆς μεταγενέστερης παράδοσης: «Ἡ ἐκδοσις τοῦ Ρήγα εἶχε σημειώσῃ ἐπιτυχίαν..., ἀσφαλῶς τὰ εἰς αὐτὴν περιλαμβανόμενα ποιήματα θὰ ἀντεγράφοντο ἀπὸ τῆς ἐπομένης..., ἦτο φυσικόν» λοιπὸν «νὰ περιληφθοῦν εἰς συλλογὰς λαϊκῶν ἀσμάτων». Ἡ ἐπωδὸς τῆς παλαιᾶς ἀπάντησῆς του πρὸς τὸν Ν. Καμαριανό², τὴν ὁποία αἰσθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβῃ αὐτούσια καὶ ὁ Α. Ι. Βρανούσης³, θὰ εἶναι ἡ

Ρήγα, ὁ ἴδιος ὁ Βρανούσης σημειώνει πὼς ἀπαντᾷ αὐτὸ ὡς τραγούδι στὸν Ν.Ε. (τόμ. Β', σ. 37-38), στὸν Σιγάλα (σ. 195-196) καὶ στὴ μουσικὴ συλλογὴ «Ἡ Πανδώρα» (ἦτοι συλλογὴ ἐκ τῶν νεωτέρων καὶ ἡδυτέρων ἐξωτερικῶν μελῶν... παρὰ Θεοδώρου Παπᾶ Παράσχου Φωκιάεως..., τόμ. Α', Κπολη 1843, σ. 84-85).

1. Μελέται περὶ Ρήγα, σ. 330-331.

2. Βλ. παραπάνω σελ. 399, σημ. 3.

3. Ρήγας, σ. 205.

κατακλείδα καὶ τῶν νέων ἐπιχειρημάτων: «Ἐφ' ὅσον δὲν ἔφθασε μέχρις ἡμῶν καμμία χειρόγραφος ἀνθολογία ἀναμφισβητήτως γραφεῖσα πρὸ τοῦ 1790, περιλαμβάνουσα ποιήματα τῶν Ἰντελικάτων ἐραστῶν», εἴμεθα ὑποχρεωμένοι μέχρι ρητῆς ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου νὰ θεωρήσωμεν ταῦτα ὡς νεανικὰ πρωτόλεια τοῦ Ρήγα».

Β'

Στὰ 1939 ὁ καθηγητῆς Ἄπ. Βακαλόπουλος δημοσίευσε ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο τοῦ 18ου αἰ. δύο ποιήματα ποὺ περιέγραφαν τὶς ρωσοτουρκικὲς ναυμαχίες τοῦ 1770¹. Τὸ χειρόγραφο ἀνῆκε στὸ οἰκογενειακὸ ἀρχειο τῶν ἀδελφῶν Ἀλεξάνδρου καὶ Γεωργίου Γραμματικοῦ, ἀπογόνων τοῦ Δημητρίου Χατζηκωνσταντίνου, γραμματικοῦ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ². Ἡ οἰκογένεια τῶν δύο ἀδελφῶν, οἱ ὁποῖοι κατάγονταν ἀπὸ τὴν κωμόπολη Βλάστη τῆς Δυτ. Μακεδονίας, εἶχε μετοικήσει στὴ Θεσσαλονίκη³ καὶ ὁ συγγενὴς τους Ἰω. Βασδραβέλλης δημοσίευσε τὸ 1937 μικρὰ ἀποσπάσματα τῶν δύο ποιημάτων⁴ καὶ κατόπιν, γιὰ τὴν πληρέστερη μελέτη τους, παραχώρησε προσωρινὰ τὸ χειρόγραφο στὸν Ἄπ. Βακαλόπουλο.

Τὸ χειρόγραφο Γραμματικοῦ προσέφερε δύο καινούριες πηγές γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1770. Τὸ ἱστορικὸ ὅμως ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσίαζαν τὰ δύο αὐτὰ ποιήματα δὲν ἐξαντλοῦσε τὴ σημασία ὅλου τοῦ χειρογράφου. Τὰ δύο κείμενα — σημείωνε ὁ ἐκδότης — ἦταν τὰ μόνον ἱστορικὰ στιχουργήματα μέσα σὲ ἓναν κώδικα ὑπερδιακοσίων σελίδων, ποὺ «ἔβριθε» ἀπὸ φαναριώτικα ποιήματα καὶ δημοτικὰ δίστιχα. Ἡ παρουσία μάλιστα τῶν ἐνδείξεων «Κωνσταντινούπολις» καὶ «1776» — μαρτυρημένη καὶ ἀπὸ τὸν Ἄπ. Βακαλόπουλο καὶ τὸν καθηγητὴ Ἄντ. Σιγάλα (κατὰ τὸ δεύτερο μόνον σκέλος)⁵ — προσέδιδε στὸν κώδικα ἓνα καινούριο στοι-

1. Ἄπ. Βακαλόπουλου, Αἰ ἐν ἔτει 1770 ναυμαχίαι μεταξὺ ρωσικοῦ καὶ τουρκικοῦ στόλου εἰς τὴν λαϊκὴν μας ποίησιν, Ἑλληνικά 11 (1939) 109-114.

2. Βλ. Ι. Βασδραβέλλης, Τὸ ἀρχειο τῶν ἀδελφῶν Γραμματικοῦ, Μακεδονικά 4 (1956) 163-231.

3. Ἀπὸ τοὺς δύο ἀδελφοὺς ὁ Ἀλέξανδρος Γραμματικὸς πέθανε τὸ 1959. Ὁ Γεώργιος κκοικεῖ καὶ σήμερον στὴ Θεσσαλονίκη.

4. Ἐφ. Μακεδονία, 1 Ἰαν. 1937. (Δὲν ἔχω δεῖ αὐτὸ τὸ δημοσίευμα τοῦ κ. Βασδραβέλλης).

5. Ὁ Σιγάλας στὸ βιβλίον του γιὰ τὰ ἀρχεῖα καὶ τὶς βιβλιοθηκὲς τῆς Δυτ. Μακεδονίας περιέγραψε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀρχείου τῆς οἰκογενείας Γραμματικοῦ. Βλ. Ἄντ. Σιγάλα, Ἀπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν ἐλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας, Α'. Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθηκαὶ Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 139 καὶ 144-147.

χειρό ένδιαφέροντος: τὴ χαρακτηριστικὴ πρὶν ἀπὸ τὸ «Ἐρωτος ἀποτελέσματα» (1792) καὶ τὸ «Σχολεῖον» (1790) χρονολογία, πού λίγα χρόνια μετὰ τὸν πόλεμο θὰ ἐπεσήμαινε σὲ δημοσίευσμά του ὁ Κ. Θ. Δημαράς¹.

Ἡ χρονολογία αὐτὴ ὁδήγησε καὶ τὸν γράφοντα νὰ ἀναζητήσῃ τὸ χειρόγραφο Γραμματικοῦ. Ὁ πειρασμὸς τῆς ἐνδεχόμενης παρουσίας ποιημάτων τοῦ «Σχολεῖου» σ' αὐτὴ τὴν προγενέστερη ἀπὸ τὸ 1790 ἀνθολογία ἦταν πραγματικὰ μεγάλος. Ἀπὸ τὸν κ. Βασδραβέλλη ὅμως ἔμαθα ὅτι ἀγνοεῖται σήμερα ἡ τύχη τοῦ χειρογράφου. Καὶ ὁ καθηγητὴς κ. Λ. Πολίτης μὲ διαβεβαίωσε πὼς δὲν ὑπῆρχε στὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Γραμματικοῦ, τὸ ὁποῖο ὕστερα ἀπὸ παράκλησή μου εἶχε ἐρευνήσει². Γιὰ τὴν τύχη τοῦ χειρογράφου μετὰ τὸν πόλεμο δὲν ἐγνώριζε τίποτε καὶ ὁ κ. Βακαλόπουλος· εἶχε ὅμως μιὰ ἄλλη εὐχάριστη εἶδηση νὰ μοῦ ἀναγγεῖλῃ: τὸ περιεχόμενον τοῦ χειρογράφου σωζόταν σὲ ἓνα πολυτιμο ἀντίγραφο, πού ὁ ἴδιος εἶχε τὴν πρόνοιαν νὰ κρατήσῃ στὸ παρελθόν. Ἡ φυλλομέτρησή του ὕστερα ἀπὸ λίγες μέρες ἔδειχνε στὶς πρῶτες κίβλας σελίδες τὴν παρουσία δύο στιχοῦργημάτων τοῦ «Σχολεῖου».

Τὸ ἀντίγραφο Βακαλοπούλου ἀποτελεῖται ἀπὸ 157 κόλλες ἀναφωραῖς ἀριθμημένες κατὰ φύλλο καὶ γραμμένες στὸ recto. Λεῖπει τὸ ἐπάνω μισὸ τοῦ φ 134. Περιεχόμενα:

1. φ1 Φαναριώτικα τραγούδια.
2. φ120 «Τραγούδια Ἰωαννίτικα». Γιαννιώτικα δίστιχα ἀριθμημένα.
3. φ131 «Πολίτικα». Φαναριώτικα τραγούδια.
4. φ134 «Ἰωαννίτικα». Γιαννιώτικα δίστιχα ἀριθμημένα.
5. φ149 «Ἀνταποκρίσεις». Δίστιχα. Συνεχίζεται ἡ προηγούμενη ἀρίθμηση.
6. φ154 «Πολίτικον». Φαναριώτικα τραγούδια καὶ μερικὰ δίστιχα.

Ἡ ἀντιγραφή, πού ἔχει γίνῃ μὲ πολλὴ προσοχὴ ἀπὸ τὸν Εὐάγγελου Βακαλόπουλο, πατέρα τοῦ καθηγητοῦ³, διατηρεῖ τὴν ὀρθογραφία τοῦ πρωτοτύπου καὶ διασώζει τὰ ἀκόλουθα σημειώματα:

1. Κ. Θ. Δημαράς, Προϋποθέσεις καὶ δοκιμὲς τοῦ ἑλληνικοῦ ρομαντισμοῦ, ἸΑΘ. 1947, σ. 40.

2. Τοὺς κ.κ. Γεώργιο Γραμματικὸ καὶ Μενέλαο Γ. Γραμματικὸ, καθὼς καὶ τὸν κ. Βασδραβέλλη, ὀφείλω καὶ ἀπὸ ἐδῶ νὰ τοὺς εὐχαριστήσω, τόσο ἐκ μέρους τοῦ κ. Πολίτη ὅσο καὶ ἐκ μέρους μου, γιὰ τὴν προθυμία τους. — Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῶν ἀδελφῶν Γραμματικοῦ ἓνα φύλλο τοῦ πρώτου ἀριθμοῦ τῆς ἐφημερίδας «Ἐρμῆς Ἰόνιος» ἔχει κατατεθῆ στὸ Μουσεῖο Μπενάκη (Βασδραβέλλη, ἔ.ἀ., σ. 223). Ὁ κ. Πολίτης στράφηκε καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ, χωρὶς ὅμως ἀποτέλεσμα. Πληροφορήθηκε μόνον ὅτι δὲν ἔχει εἰσχωρῆ χειρόγραφο μὲ τέτοια προέλευση.

3. Ὁ ἴδιος ὁ κ. Ἰ.Α. Βακαλόπουλος εἶχε παραβάλλει τὸ ἀντίγραφο τοῦ πατέρα του μὲ τὸ πρωτότυπο.

φ1. Ἐπάνω ἀριστερῆ γωνία: «Ὁ Ἀπριλίου. Κωνσταντινούπολις». Ἐπάνω δεξιὰ γωνία: «1776: Ἰανουαρίου α'».

φ157. Ἀλέξανδρος Δ. Γραμματικοῦ. Θεσ/νίκη τῆ 12-7-1937 δισέγγονος καὶ διάδοχος κτήτορος Λημητοῦ Χ. Κωνσταντίνου
1776-1846 : Γραμματικοῦ

Ἐνδεικτικῆς τῆς προσεκτικῆς ἐργασίας τοῦ ἀντιγράφου εἶναι καὶ οἱ δικές του σημειώσεις, γραμμένες πάντοτε στὸ κάτω μέρος τῆς σελίδας:

φ97. «Παραλείπονται τὰ εἰς τὸ χειρόγραφον βιβλίον «Τραγοῦδια τῆς ἀρμάτας», δημοσιευθέντα εἰς χωριστὴν μελέτην¹, ἦτοι αἱ σελ. 135-140».

φ110. «Εἰς τὸ χειρόγραφον βιβλίον ἐπαναλαμβάνεται τὸ Ἔτος τὸ καλοκαιράκι κιλαδοῦσ' ἕνα ἀηδονάκι' καὶ τὸ ὅποιον παραλείπω, διότι εἶναι γραμμένον εἰς τὴν σελ. 98».

φ128. «Λείπει ἐν φύλλον ἐκ τοῦ χειρογράφου βιβλίου μὲ τὰς σελ. 187 καὶ 188, ἦτοι τὰ ὑπ' ἀριθ. 119-138 εἴκοσι δίστιχα».

φ148. «Μετὰ τὸ ὑπ' ἀριθ. 229 δίστιχον, ἀντὶ νὰ σημειώη κατόπιν αὐτοῦ 230, σημειώνει 300 καὶ συνεχίζει».

φ157. «Ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὸν πίνακα περιεχομένων λείπουν ἐκ τοῦ χειρογράφου βιβλίου αἱ τελευταῖαι 5 σελίδες 235-239».

Τοῦ χειρογράφου Γραμματικοῦ ἔχουμε — ὅπως σημειώσαμε προηγουμένως — περιγραφή ἀπὸ τὸν Ἄντ. Σιγάλα².

Ἔτ. 1776, χαρτ., μ. 0,155 × 0,105, φ.8+σ. 14+σ. 24 (sic) — 234, δεμένον, ἔχει ἐν καλῇ καταστάσει.

φ.2-4: Πίναξ περιεχομένων, τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ ἔλλιπής, διότι ἀπεκόπη τὸ πρῶτον φύλλον. Ὁ πίναξ οὗτος περιέχει 222 ἀριθ. καὶ ἀναγράφει ὡς ἀντίστοιχον σελ. τοῦ ἀριθ. 222 τὴν σ. 239, ἐπομένως τὸ χ/φον ἀπετελεῖτο ἄλλοτε ἀπὸ 240 τουλάχιστον γραμμένων σελίδων.

Πρόσθ. σ. 1-14: «Μαθητικαὶ ἀσκήσεις, θέματα εἰς τὸ ἀπλοῦν». σ. 24-234: Ποιήματα διάφορα, τῶν ὁποίων τινὰ καὶ μὲ μακεδονικὰ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα³. Περιέχει καὶ δίστιχα⁴.

1. Εἶναι τὰ στιχορρήματα ποὺ δημοσίευσε ὁ Ἄπ. Βακαλόπουλος, Αἰ ἐν ἔτει 1770 ναυμαχία, σ. 111-114. 2. Ἔ.δ., σ. 144, ἀρ. 2.

3. Μὲ τὰ «μακεδονικὰ ἰδιωματικὰ στοιχεῖα» ὁ Σιγάλας ἔννοεῖ προφανῶς τὴν χρησιμοποίησιν τῆς ἕμμεσης καὶ χαριστικῆς αἰτιατικῆς στῆ θέσιν τῆς ἀντίστοιχης γενικῆς. Ἡ χρῆσις ὅμως αὐτῆ — κοινὸ γνῶρισμα τῶν θεσσαλομακεδονικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν θρακικῶν ἰδιωμάτων — δὲν λείπει βέβαια καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιωμα τῆς Πόλης καὶ φυσικὰ καὶ ἀπὸ τῆ γλώσσα τῶν φαναριώτικων τραγουδιῶν. («Κωνσταντινουπολίτικη αἰτιατικὴ» καὶ «φαναριώτικη σφήνα» ὀνόμασε καὶ χαρακτήρισε κάποτε τὸ φαινόμενο ὁ Ζαχ. Παπαντωνίου στῆ Ν. Ἔστια 20 [1936] 1108). Ἀντίθετα περιπτώσεις βόρειου φωνητισμοῦ, ὁ ὁποῖος συναντᾶται στὶς ἄλλες περιοχές, ἔχει ὅμως καὶ στῆν Πόλιν, ὑπάρχουν ἐλάχιστες μέσα στὰ ποιήματα, καὶ μάλιστα μόνο στὰ δίστιχα.

4. Ἡ συνοπτικὴ περιγραφή τοῦ Α. Σιγάλα καὶ οἱ σημειώσεις τοῦ ἀντιγράφου

φ1 υπάρχει κρυπτογραφικόν τι ἀλφάβητον εἰς χρῆσιν ἄλλοτε τοῦ γραμματέως τοῦ Ἁλῆ Πασᾶ Δημητρίου Χατζηκωνσταντίνου.

Τὸ ἀντίγραφο δηλαδὴ διασώζει τὸ περιεχόμενον τῶν σελίδων 24-234 τοῦ πρωτοτύπου. Οἱ σελίδες αὐτὲς δὲν ἦταν παρὰ μιὰ χειρόγραφη ἀνθολογία τῆς ἐποχῆς, ποὺ περιεῖχε ἀνώνυμα φαναριώτικα στιχουργήματα ἢ τραγούδια (μέρη 1, 3 καὶ 6) καὶ δημοτικὰ δίστιχα (2, 4 καὶ 5)¹. Ὡς τὸ φύλλο 97 μάλιστα τοῦ ἀντιγράφου τὰ στιχουργήματα τῆς ἀνθολογίας συνοδεύονται κατὰ κανόνα καὶ ἀπὸ τὸν «ἤχου» στὸν ὁποῖο καθένα ἀπ' αὐτὰ τραγουδιόταν: *πεγιατί, σακιάρ, ισφαχάν, νεβιά, χουζάμι, σεγκιάχ, ἐβίτς, νεχαβέντ, σαπά κ.ἄ.*² Οἱ λέξεις αὐτὲς δὲν εἶναι τίτλοι τουρκικῶν τραγουδιῶν, ἀλλὰ τουρκοὶ ἢ ἀραβοπερσικοὶ ὄροι ποὺ δηλώνουν μουσικοὺς τρόπους καὶ ἤχους³.

Βικκλοπούλου μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀνασυνθέσουμε τὴ σελίδωση τοῦ χαμένου χειρογράφου:

- σ. 24. Φαναριώτικα τραγούδια.
- σ. 135. «Τραγούδια τῆς ἀρμάτας».
- σ. 141. Φαναριώτικα τραγούδια.
- σ. (175). «Τραγούδια Ἰωαννίτικα».
- σ. (193). «Πολίτικα».
- σ. (198). «Ἰωαννίτικα».
- σ. (202). «Ἀνταποκρίσεις».
- σ. (230). «Πολίτικον».

Οἱ μέσα σὲ παρένθεση ἀριθμοὶ εἶναι κατὰ προσέγγιση μιᾶς τὸ πολὺ σελίδας.

1. Ἄν κρίνουμε καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἀνθολογίας Δαούτη, φαίνεται ὅτι συχνὰ οἱ μισμαγιές τῆς ἐποχῆς φιλοξενοῦσαν δημοτικὰ δίστιχα. Ἴσως καὶ γιαννιώτικα εἰδικὰ δίστιχα, γιὰτὶ καὶ στὴν ἀνθολογία Δαούτη ὑπάρχουν τέτοια. Μερικὰ μάλιστα εἶναι κοινὰ στὶς δύο συλλογές, ὅπως μοῦ ἀνακοίνωσε ἡ συνάδελφος κ. Ἄρτ. Ξυθοπούλου - Κυριακοῦ, ποὺ μελετᾷ τὰ «στιχοπλάκια» τοῦ ἀντιγράφου Βακκαλοπούλου.

2. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σὲ μιὰ ἀνθολογία ποὺ τυπώθηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1838: «Τραγουδάκια Κωνσταντινουπολίτικα, Σμυρναῖκα καὶ Ἑλληνικά. Ἐκδοθέντα ὑπὸ Φ.Σ. Ἐν Σμύρνη. . . 1838». Ἀλλὰ καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ Ε.Α. σημειώνει συχνὰ γιὰ τοὺς ἤρωές του: «ἐσύνθεσε τὸ ἀκόλουθον τραγούδι καὶ τὸ ἐτραγουδοῦσε κατὰ τὸ *μικὰμ - ισφαχάν*», «θλιβερὰ κατὰ τὸ *μουσταάρι*», «κατὰ τὸ *χουζάμι*» κ.ἄ.

3. Βλ. πρόχειρα Α. Ι. Β ρ α ν ο ὄ σ η, Ρήγας, σ. 208-209. — Εἶδαμε ὅτι σὲ μουσικὲς συλλογὲς καὶ σὲ συλλογὲς δημοτικῶν τραγουδιῶν τὰ φαναριώτικα στιχουργήματα καταγράφονται μὲ τὴ μουσικὴ τους. Ὡς τραγούδια ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται καὶ μέσα στὴν οἰκονομία τῶν τριῶν ἔργων, «Σχολεῖου», Ε.Α. καὶ Ν.Ε. Ἔχουμε ὅμως καὶ ἐνδείξεις πρωιμότερης παρουσίας τῶν φαναριώτικων στιχουργημάτων ὡς λαϊκῶν τραγουδιῶν: Ἐνα ἀπὸ τὰ στιχουργήματα τοῦ Ε.Α. μαρτυρεῖται ὡς τραγούδι ἀπὸ τὸ 1776 (βλ. Μ. G u y s, Voyage littéraire de la Grèce, ou lettres sur les Grecs anciens et modernes. . ., Παρίσι 1776, τόμ. Α', σ. 137-138 καὶ Β ρ α ν ο ὄ σ η, ἔ.ἄ.). Ἀλλὰ μήπως καὶ ἡ ἴδια ἡ ἀνθολογία Γραμματικοῦ δὲν εἶναι ἡ καλύτερη ἐνδειξη αὐτοῦ τοῦ πράγματος;

Ἡ χειρόγραφη ἀνθολογία Γραμματικοῦ ἔρχεται νὰ προσθέσῃ μιὰ τρίτη σημαντικὴ πηγὴ φαναριώτικων ποιημάτων δίπλα στὸ «Ἐρωτος ἀποτελέσματα» καὶ τὴν ἀνθολογία Δαούτη. Ὡς τὴ στιγμὴ ὅμως ποῦ τὸ πλῆθος τῶν στίχων τῆς θὰ ἀποτελέσῃ τὸ ἔναυσμα καὶ τὴν ἀφετηρία μιᾶς προσεκτικότερης μελέτης τῆς φαναριώτικης ποίησης, ἢ συμβολῆ τοῦ καινούριου χειρογράφου θὰ περιοριστῇ στὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος ποῦ παρουσιάζουν τὰ στιχουργήματα τοῦ «Σχολείου».

Ὡς τώρα τὰ φαναριώτικα τραγούδια ποῦ βρίσκονταν μέσα στὸ «Σχολείου» ἢ ποῦ ἄρχιζαν μὲ στίχους τοῦ «Σχολείου» μᾶς παραδίδονταν ἢ ἀπὸ ἔντυπες πηγές μεταγενέστερες ἀπὸ τὸ 1790 ἢ ἀπὸ ἀχρονολόγητες χειρόγραφες ἀνθολογίες¹. Μὲ τὸ χειρόγραφο ὅμως Γραμματικοῦ τὰ δύο τραγούδια ποῦ οἱ πρῶτοι τους στίχοι συμπίπτουν μὲ ἕνα δίστιχο καὶ ἕνα τετράστιχο τοῦ «Σχολείου» μᾶς παραδίδονται γιὰ πρώτη φορὰ ἀνθολογημένα μέσα σὲ μιὰ μισμαγιά πολὺ παλαιότερη ἀπὸ τὸ 1790.

Εἶναι ὅμως ἀσφαλὴς ἡ χρονολόγηση τοῦ χαμένου χειρογράφου στὰ 1776; Ἡ θέση τοῦ χρονολογικοῦ σημειώματος, ἢ σύνθεση τοῦ χειρογράφου καὶ οἱ ἐπαναλήψεις ὀρισμένων στιχουργημάτων ἐπιβάλλουν μερικὲς διευκρινίσεις:

1. Ἡ χρονολόγηση εἶναι μαρτυρημένη καὶ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὶς περιγραφές Βακαλοπούλου καὶ Σιγάλα.

2. Ἡ χρονολογία βρίσκεται στὴν ἀρχὴ καὶ ὄχι στὸ τέλος τοῦ χειρογράφου. Τὸ πράγμα ὅμως εἶναι συχνὸ σὲ χειρόγραφα τοῦ 18ου αἰ., ἰδίως σὲ μαθηματάρια καὶ ἄλλα χειρόγραφα ἰδιωτικῆς χρήσεως.

3. Τὸ μέρος τοῦ χειρογράφου ποῦ περιεῖχε ὀλόκληρη τὴν ἀνθολογία πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἦταν ἐνιαῖο. Ἡ περιγραφή τοῦ Σιγάλα, ποῦ χαρακτηρίζει τὶς σελίδες τῶν μαθητικῶν ἀσκήσεων ὡς πρόσθετες, θὰ σημείωνε καὶ στὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ χειρογράφου τὰ συσταχωμένα τμήματα ἢ τὰ ἄλλα χέρια, ἂν ὑπῆρχαν.

4. Κι ἂν ἀκόμη ὁ «ἀνθολόγος» δὲν ἀντέγραψε ἢ κατέγραψε ὅλα τὰ τραγούδια μαζί, μέσα δηλαδὴ σὲ ἕνα περιορισμένο καὶ σύντομο χρονικὸ διάστημα, ἀλλὰ συμπλήρωσε σιγὰ σιγὰ τὴν ἀντιγραφή ἢ καταγραφή του, ὅπως δὴποτε ὅμως ἄρχισε ἀπὸ ἕναν πυρήνα τραγουδιῶν. Ἡ χρονολόγηση λοιπὸν παραμένει ἀσφαλὴς, ἂν ὄχι γιὰ τὸ σύνολο, τουλάχιστο γιὰ τὴν πρώτη ἐνότητα (φφ 1-120) τῆς ἀνθολογίας.

5. Ὑστερα ἀπὸ τὴν παρεμβολὴ τῶν δύο ἱστορικῶν ποιημάτων (φ97), τὰ φαναριώτικα στιχουργήματα συνεχίζονται στὰ ὑπόλοιπα φύλλα (97-

1. Βλ. Ἄρ. Καμαριανοῦ, Λαϊκὰ τραγούδια καὶ φαναριώτικα στιχουργήματα, σ. 101 καὶ 104.

120) τοῦ πρώτου αὐτοῦ μέρους, χωρὶς ὅμως νὰ σημειώνεται πιά ὁ «σκοπὸς» στὸν ὁποῖο τραγουδιόνταν. Παράλληλα, ἑννέα τραγούδια βρίσκονται δύο φορές μέσα στὸ πρῶτο μέρος (φφ1-120) τῆς ἀνθολογίας. Ἄν οἱ ἐπαναλήψεις ἔπεφταν ὅλες μέσα στὰ φφ 97-120, θὰ εἴχαμε ἀσφαλῶς νὰ κάνουμε μὲ μιὰ δευτέρη ἐνότητα, πού καὶ χρονικὰ θὰ μπορούσε νὰ διακριθῆ. Ἐφτὰ ὅμως ἀπὸ τὰ τραγούδια αὐτὰ ἐπαναλαμβάνονται πρὶν ἀπὸ τὸ φ97, ἓνα ἄλλο συναντᾶται καὶ ἐπαναλαμβάνεται μετὰ τὸ φ97, καὶ μόνο ἓνα τελικὰ βρίσκεται γιὰ πρώτη φορά στὸ φ22 καὶ ἐπαναλαμβάνεται στὸ φ116¹.

6. Τὰ δύο στιχουργήματα τοῦ «Σχολείου» ἀπαντοῦν μέσα στὴν ἀνθολογία πρὶν ἀπὸ τὸ φ97, τὸ ἓνα μάλιστα πρὶν σημειωθῆ καὶ ἡ πρώτη ἐπανάληψη. Περιλαμβάνεται δηλαδή μέσα στὸν ἀρχικὸ πυρήνα τῆς ἀνθολογίας, ἀκόμη κι ἂν αὐτὸς φτάνη μόνο ὡς τὸ φ17 (στ. 25, ἀπ' οὗ ἀρχίζει ἡ πρώτη ἐπανάληψη).

7. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ στιχουργήματα πού καταγράφονται εἶναι τραγούδια μαρτυρεῖ ὅπωςδῆποτε προγενέστερη ἀπὸ τὸ 1776 προφορικὴ τους κυκλοφορία.

8. Ἀπομένει βέβαια ἡ κάπως περίεργη παρουσία τῆς δευτέρας ἡμερομηνίας (5 Ἀπριλίου), ἀλλὰ δύσκολα, νομίζουμε, ὁποιαδήποτε ἐκδροχὴ πού τὴν ἀφορᾶ μπορεῖ νὰ κλονίσῃ τὴν ἰσχὺ τῆς μόνης χρονολογίας. Τὸ πιθανότερο, ἀντιθέτως, εἶναι ὅτι μὲ τὴ δευτέρη ἡμερομηνία σημειώνεται τὸ τέλος τῆς ἀνθολόγησής.

Τὰ δύο στιχουργήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει δανειστῆ στίχους ὁ Ρήγας βρίσκονται στὸ φ17 (στ. 7-24) τοῦ ἀντιγράφου τὸ ἓνα, καὶ στὰ φφ24 καὶ 75 τὸ ἄλλο (γράφεται δύο φορές). Τὰ παραθέτουμε καὶ τὰ δύο ὁλόκληρα, σημειώνοντας ὅτι τὸ δεύτερο, δημοφιλέστατο ἀσφαλῶς, ἀπαντᾶ σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ στάδια τῆς προεπαναστατικῆς παράδοσης τῶν φαναριώτικων ποιημάτων (χφ Γραμματικοῦ, Σχολεῖον, Ε.Α., Δα.)²:

I. *Zō, m̄ d̄n kata lamβάνō*
ān stōn kōsmōn eīm' apánō,
m̄ite giā zōh̄n nomízō,
eis tō phōs ān triγυρίζō.
Βλέπω, ὅμως d̄n μ' eδφραίνει
ἡ καρδιά μου d̄n p̄hραίνει

5

1. Ἐπαναλήψεις τραγουδιῶν γίνονται στὰ ἐξῆς φύλλα: 7,36. 12,17/18. 19,50. 20/21,28. 22/23,116/117. 23,90. 24,75/76. 27,73/74. 98/99,110.

2. Βλέπε τὸν πίνακα στὴ σελ. 411.

πλιὰ τὰ μάτια νὰ ἀνοίγω,
τὰ σφαλῶ, ζητῶ νὰ φύγω.
Κι' ἂν ἀκούω, πλήν δὲν ἔχω
ῥοεξιν, μῆτε προσέχω. 10
Δὲν εἶναι ὁ νοῦς κοντά μου,
χάνονται τὰ λακιριδιά μου.
Αἴσθησες ποσῶς δὲν ἔχω,
ἀπ' τοὺς ζωντανοὺς ἀπέχω. 15
Ζωῆς τρόποι καὶ σημεῖα
ὄλα ἔλειψαν μὲ βία,
γιατὶ ἔφθασα νὰ δώσω,
ὄλ' αὐτὰ νὰ ἀφιερῶσω
εἰσὲ μέρος π' ἀγαποῦσα
καὶ μ' ἐκεῖνο πάντα ζοῦσα. 20
"Ὅμως μὲ τὴν στέρησίν του
πάν κι' αὐτὰ ὄλα μαζί του,
κι' ἐν τῷ ἅμα εὐθὺς χάνω
ὄσα καὶ νὰ πῶ δὲν φθάνω.
"Ἀχ, πικρὸ καὶ ὀργισμένε 25
χωρισμὲ φαρμακομένε,
χωρισμὸν πλιὰ δὲν σὲ κραζῶ,
θάνατον σὲ ὀνομάζω,
γιατὶ στάθηκες δικός μου
θάνατος κι' ἀφανισμός μου 30
καὶ τὸ τέλος τῆς ζωῆς μου
βέβαια τῆς ἐδικῆς μου.
Καταντήθηκ' ἀπὸ σένα,
μισοζῶ ἀποθαμένα.
Κι' ἂν δὲν βρίζομαι στὸν "Ἄδη, 35
πλήν ζωῆς δὲν εἶν' σημάδι ¹.

II. Τὴν ὄρα π' ἀξιόνομαι νὰ σὲ ἰδῶ, πουλί μου,
τότε μόνον μὲ φαίνεται πῶς ἔχω τὴν ζωὴν μου,

1. Οἱ διαφορετικὲς γραφές τοῦ Ε.Α.: 3 ζωὴν] ζωὴ 4 ἂν] κι' ἂν 7 νὰ] μου 10 μῆτε] οὔτε μετὰ στ. 10 προσθ. Λέγω κι' ἄλλα συλλογοῦμαι, / τί μὲ εἶπαν δὲν θυμοῦμαι. / Κι' ἂν ἢ γλώσσα μου θελήσῃ / τίποτες νὰ ὀμιλήσῃ 12 λακιριδιά] λόγια 14 ἀπ'] κι' ἀπ' 24 καὶ νὰ πῶ] κι' ἂν εἰπῶ 30 κι' παραλείπει 36 ζωῆς δὲν εἶν'] κι' ἂν ζῶ εἶναι.

κι' εἰς ἄλλον τὸ λοιπὸν καιρὸν, ὅπου σὲ ὕστεροῦμαι,
 σῶμα νεκρὸν χωρὶς ψυχὴν κι' αἰσθησες μετροῦμαι.
 Ψυχὴ, ζωὴ, καρδιὰ καὶ φῶς ἐσένα ἔχω πλέον 5
 καὶ τὸ ἀξιολάτρευτον καὶ πρόσωπόν σ' ὄραϊον
 μὰ ὅταν δὲν μπορῶ αὐτὸ ὀμπρός μου νὰ τὸ ἔχω,
 βέβαια ἀπὸ τοὺς ζωντανοὺς πολλὰ μακρὰν ἀπέχω,
 γιατί καὶ τὴν πνοὴν αὐτὴν ποὺ θέλει ζωογονήσει
 τοῦ κάλλους ὁ ἀέρας σου πρέπει νὰ τὴν χαρίσει. 10
 Τὸ εἶναι μου καὶ ἡ ζωὴ στέκει στὴν θέλησίν σου,
 κι' ὁ θάνατός μου ὁ πικρὸς ἀπὸ τὴν στέρησίν σου.
 Λοιπὸν, ντουντοῦ μου, πρόκρινε, κι' ὅποιο βαστᾷ ἡ καρδιά σου
 μεταχειρίσου δι' ἐμέ, καὶ ἄς εἶν' μετὴν ὑγείᾳ σου.
 Καὶ μόν' ἀπὸ τὰ χεράκια σου ἄς εἶν' ὁ θάνατός μου, 15
 καὶ τὸ 'χω γιὰ καλύτερο εὐτύχημα τοῦ κόσμου ¹.

Ἄναμφισβήτητος γιὰ τὰ δύο αὐτὰ στιχοῦργήματα, πιθανότατος, ἂν ὄχι βέβαιος, γιὰ τὰ ὑπόλοιπα ὀλιγόστιχα καὶ πιθανὸς γιὰ τὰ πολυστίχια ποιήματα τοῦ «Σχολείου» ὁ δανεισμὸς ἀπὸ τὰ φαναριώτικα τραγούδια, ποὺ κυκλοφοροῦσαν ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἢ προφορικὰ σὲ χειρόγραφες ἀνθολογίες, φαίνεται νὰ ἐπιλύη τὸ πολυσυζητημένο πρόβλημα τῶν στιχοῦργημάτων τοῦ «Σχολείου» ².

1. Τὸ στιχοῦργημα παρατίθεται ὅπως ἔχει στὸ φ24 τοῦ χφ Γραμματικοῦ. Οἱ διαφορετικὲς γραφὲς τῆς ἄλλης παράδοσης: 1 ὄρα] ὄραν Γρ² Σχ ΕΑ Δα πουλί] ψυχὴ Γρ² Σχ ΕΑ 3 κι' εἰς ἄλλον τὸ] καὶ ὄλον τὸν Γρ² κι' εἰς ὄλον τὸν Σχ Δα καὶ τ' ὄλον τὸν ΕΑ 4 κι' αἰσθησες] καὶ αἰσθησιν Γρ² καὶ αἰσθησες Σχ κι' ἀναίσθητος Δα 5 ψυχὴ, ζωὴ, καρδιὰ] ψυχὴν, ζωὴν, καρδιάν Γρ² Δα 7 μὰ] πλὴν Δα δὲν μπορῶ] ἤμπορῶ ΕΑ αὐτὸ] κι' αὐτὸ Δα ὀμπρός] ἐμπρός Γρ² ΕΑ Δα 8 βέβαια ἀπ'] βεβαί ἀπὸ Δα μακρὰν] μακριὰ Γρ² μακρὰ ΕΑ 9 ποὺ θέλει] ποὺ θὰ Γρ² Δα πῶς θὰ ΕΑ 11 εἶναι] αἶμα Δα 13 ντουντοῦ μου] λαχτάρα μ' Γρ² Δα λαχτάρα μ' ΕΑ πρόκρινε] πρόκριν 'Ε.Α. ἢ παραλείπει Γρ² 14 δι' ἐμέ] εἰς ἐμέ Γρ² ΕΑ Δα μετὴν ὑγείᾳ σου] γιὰ τὴν ὑγείᾳ σου Δα 15 Καὶ μόν' ἀπὸ τὰ χεράκια] Μόνον ἀπὸ τὰ χέρια Γρ² Μόνον ἀπ' τὰ χεράκια ΕΑ Δα ἄς] ἂν Δα 16 γιὰ καλύτερο] τὸ καλύτερον Γρ² ΕΑ Δα.

2. Ὁ Ι. Α. Θωμόπουλος, Τὸ πρότυπο, σ. 1035, μᾶς ἐγνώρισε ὅτι καὶ τοῦ γαλλικοῦ κειμένου μερικὰ τουλάχιστο στιχοῦργήματα εἶναι δανεισμένα ἀπὸ τραγούδια τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἴδιος ἔκαμε καὶ τὴν πολὺ ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση ὅτι ὑπάρχει πλήρης ὁμοιότητα, σχεδὸν ταυτότητα, ἀνάμεσα στὴ φαναριώτικη ἐρωτικὴ στιχοῦργιὰ καὶ στὰ ἀντίστοιχα γαλλικὰ λαϊκὰ τραγούδια ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Καὶ ἐρμήνευσε τὸ γεγονός ὡς ἑξῆς: «Φαίνεται ὅτι στὸν φαναριώτικον ἔλλημισμὸ, ὅπου ἡ γαλλικὴ γλώσσα ἦταν πολὺ γνωστὴ, σ' εὐρὺ κοινό, κυκλοφοροῦσαν πλατύτατα τὰ γαλλικὰ ἐρωτικὰ τραγούδια καὶ οἱ μεταφράσεις καὶ διασκευὲς καὶ μιμήσεις εἶχαν φθάσει σὲ ὑπερβολικὴ πληθυσμὸν».)

	Σχολεῖον ντελικάτ. ἐραστῶν	Ἔρωτος ἀποτε- λέσματα	Ἄνθο- λογία Δαούτη	Νέος Ἐρωτό- κριτος
	(1790)	(1792)	(1818)	(1818)
Ἄν δὲν πονῆς κανένα	355	128		
(Ἀποστατοῦσιν οἱ στεναγμοί μου)	295	121		B' 38
Ἐγὼ πὼς εἶμαι δοῦλος δικός σου	294	117		B' 37
Εἶν' εὐμορφιά μεγάλη	323	122		
Εἰς ὅ,τι κι ἂν στερήθηκα	24	116	114	
Ἔρωτος ὅπου περισσέυση	242	—		
Ζῶ, μὰ δὲν καταλαμβάνω	283	112		
Ἰνσάφι κάμε, ἄπονη	317	122		
Λοιπὸν ἐγὼ σὲ ἔχασα	285	—		
Ὁ χωρισμός κι ἡ στέρησις	281	116	114	
Πῶς βαστάς, καρδιά μ', θανμάζω	14	57		
Τάχα ξέρεις πὼς πεθαίνω	310	101		
Τὴν ὥραν π' ἀξιόνομαι	285	77	109	
Τί κάμνετε ; μὲ λέγουν	283	—		

Πίνακας ἀντιστοιχίας τραγουδιῶν¹

Ἡ φιλολογικὴ ἔρευνα συνδυάζοντας εὐστοχα ὑποθέσεις καὶ ἐνδείξεις εἶχε φτάσει στὸ ἴδιο σχεδὸν πόρισμα πολὺ νωρίτερα. Ἡ μελέτη τῆς χειρόγραφης ἀνθολογίας Γραμματικοῦ ἀπλῶς ἀποστερεῖ τώρα τὴν ἀντίπαλη ἐκδοχὴ καὶ ἀπὸ τὸ τελευταῖο — ἀρνητικὸ πάντα — ἔρεισμά της καὶ ἀποδεικνύει τεκμηριωμένα ὅτι στὸ «Σχολεῖον», ὅπως καὶ στὸ «Ε. Α.», ἔχουμε ὁ π ω σ δ ἡ π ο τ ε χρησιμοπονημένη τὴ διάσπαρτη ποιητικὴ παραγωγὴ τῶν Φαναριωτῶν.

1. Στὰ ἔργα Σχ., Ε.Α. καὶ Ν.Ε. σημειώνονται οἱ ἀριθμοὶ τῶν σελίδων τῆς ἀ' ἐκδόσεως. — Τὸ «Ἀποστατοῦσιν οἱ στεναγμοί μου» εἶναι στὸ «Σχολεῖον» καὶ στὸν Ν.Ε. τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ τραγουδιοῦ «Ἐγὼ πὼς εἶμαι δοῦλος δικός σου». Στὸ Ε.Α. παρουσιάζεται ὡς χωριστὸ τραγούδι.

Ἀπομένει φυσικὰ τὸ πρόβλημα ἂν τὰ δάνεια ἀπὸ τὴς μισμαγιᾶς καλύπτουν μέρος ἢ τὸ σύνολο τῶν στίχων τοῦ «Σχολείου». Ἀλλὰ τὸ νὰ ἐπιχειρήσῃ κανεὶς στὴν προκειμένη περίπτωση ἕναν τέτοιο προσδιορισμὸ εἶναι ἴσως καὶ ἀδύνατο καὶ ἄσκοπο. Ὁ Ρήγας θὰ μένῃ πάντοτε ὁ πιθανὸς στιχουργὸς κάποιων στίχων τοῦ «Σχολείου» καὶ τοῦ «Ε.Λ.», γιὰτὶ καὶ ὁ ἴδιος Φαναριώτης οὐσιαστικὰ στιχουργὸς ἦταν στίς καθαυτὸ λογοτεχνικῆς του ἔργου καὶ γιὰτὶ εἶναι δύσκολο νὰ βρεθοῦν κάποτε τὰ στιχουργήματα τοῦ βιβλίου του ὅλα σὲ ἀνθολογίες ποὺ καὶ προγενέστερες νὰ εἶναι καὶ νὰ ἔχουν δίπλα στὰ ποιήματα αὐτὰ τὰ ὀνόματα τῶν πραγματικῶν ποιητῶν τους.

Θεσσαλονίκη
Ἰνστιτοῦτον Νεοελληνικῶν Σπουδῶν

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Σ. ΠΙΣΤΑΣ